
А. Стецюк
(м. Чернівці)

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ ТУРЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ Й РОСІЯ У ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДАХ І.С. АКСАКОВА

Ім'я Івана Сергійовича Аксакова – поета, журналіста, публіциста, громадського діяча – було дуже відоме в другій половині ХІХ ст. в російському суспільстві та за його межами, особливо у слов'янських країнах. Популярність останнього перевищувала славу його брата К.С. Аксакова видатного ідеолога слов'янофільства. Саме з іменем Івана Сергійовича пов'язується винесення слов'янофільської проблеми з обмеженого гуртка на широкий простір російської громадської думки, перетворення його з питання академічного в одну з основних ідей, які рухали населенням царської імперії в його допомозі національно-визвольній боротьбі слов'янських народів Оттоманської Порти на протязі 60-70-х рр. ХІХ ст. Він був одним з ініціаторів утворення товариств допомоги слов'янським народам Південно-Східної Європи – відповідних комітетів – й ідейним вождем найбільшого з них – Московського. Ім'я І.С. Аксакова стоїть серед перших у списку тих, хто доклав усіх зусиль до втягнення Росії у війну з Туреччиною 1877-1878 рр., в наслідок якої вона добилася незалежності Сербії, Чорногорії, Румунії, автономії князівства Болгарії. Деякі болгари навіть пропонували обрати Івана Сергійовича своїм королем ¹.

Всі ці обставини зумовлюють інтерес до постаті І.С. Аксакова. Якщо його міжнародна, громадська і журналістська діяльність, соціологічні пошуки й слов'янофільські погляди на майбутнє Росії, реакція на події на Балканах докладно досліджені С.О. Нікітіним та М.І. Цимбаєвим ², то безпосередньо філософські погляди Івана Сергійовича 70-80 рр. на національно-визвольну боротьбу слов'янських народів Оттоманської імперії й її духовний зв'язок з Росією випали з їх поля зору, що зумовлює інтерес до даної сторони проблеми і робить її актуальною.

Інтерес до слов'янства зароджується в І.С. Аксакова у 40-х р. та особливо проявляється в середині 50-х р. у зв'язку Кримською війною 1853-56 р. Існування болгарських колоній у Росії, публіцистична діяльність Н.Х. Палаузова, Найдена Герова, Савви Радунова та інших стимулювали симпатії до слов'ян, зміцнювали поширений серед слов'янофілів погляд, про близький розпад Турецької імперії й звільнення їх з-під мусульманського гніту і появу можливості для створення всеслов'янської держави. Костянтин Сергійович Аксаков написав записку, в якій коротко, але чітко виклав свою зовнішньополітичну програму. Вона проголошувала звичайні слов'янофільські положення щодо протилежності західного та східного світів. Сама війна розглядалася як нова ланка у боротьбі між ними. Автор закликав не боятися Заходу і підняти проти нього всі православно-слов'янські народи щоб зруйнувати Туреччину й Австрію. На їх руїнах К.С. Аксаков пропонував створити слов'янські

держави, внутрішньо автономні, але такі, які знаходилися б під патронатом Росії, котра сконцентрує в своїх руках їх зовнішню політику³. Підтримуючи ідеї старшого брата, Іван Сергійович у 1854 р. написав вірш, де закликав Росію підтримати слов'ян:

На Дунай! туда, где новой славы,
Славы чистой светит нам звезда,
Где на пир мы позваны кровавый,
Где, на спор взирая величавый,
Целый мир ждет Божьего суда...
На Дунай! что медлишь ты напрасно?
Слыша сил властительный призыв,
Подвигов у бога ежечасно
Ты просил... Мгновение прекрасно
Подвиг свят и праведен порыв!...⁴
На Дунай! Там, де нової слави,
Святої слави світить нам зоря,
Бо ми на свято кликані криваве,
І дивиться весь світ, так величаво
Очікуючи Божого судб...
Йди на Дунай! чого чекаєш марно?
І чуєш ти постійно заклик сил...
І подвигів у Бога щохвилини
Прохав ти... В цю чудову мить
Потуга чесна, подвиг твій святий!

Мандрівки І.С.Аксакова у Західну Європу 1857-1858 рр. та слов'янські країни в 1860 р. (його маршрут пролягав через Австрійську й Оттоманську імперії, він побував у Болгарії, Сербії, Чорногорії, де ближче познайомився з їх історією, тогочасним становищем, побутом, з багатьма діячами південнослов'янського політичного руху) зробили значний вплив на формування його поглядів на національно-визвольну боротьбу слов'янських народів та завдання Росії, які він пропагував на сторінках ряду видань кінця 50 - 60-х р. – газет “Парус”(1859), “День”(1861-66), “Москва”(1867-68), “Москвич”(1868).

“Моя мандрівка, – писав Іван Сергійович Є.П.Ковалевському, – дала мені можливість ще більше зміцнити значення “[Русской] Беседы” й слов'янофільської школи між слов'янами та поєднати з “Беседою” ще тісніше партію народності в слов'ян ... я впевнений, що наша слов'янофільська діяльність корисна інтересам Росії взагалі, а зокрема і нашій політиці. “Беседа”, без сумніву, підтримує у слов'янах любов до Росії, віру в неї, заважає їм піддаватися чужому впливу й відповідно досягає завдань, запропонованих самим урядом”⁵. У словах І.С. Аксакова досить чітко звучить думка про можливість союзу слов'янофільства та національно-визвольного руху слов'ян, яка в той час неодноразово зустрічалася у листах Івана Сергійовича. Але, зрозуміло, що він мав на увазі зв'язок з діячами, подібними до М. Бана. Не менш чітка його думка про можливість союзу слов'янофілів з урядом у галузі східної політики. Так,

газета “День” була офіціозом Міністерства закордонних справ і видавалася при сприянні азійського департаменту ⁶. Сам І.С. Аксаков задумав її як таку, що мала висвітлювати слов’янські інтереси Росії. Однак в умовах селянської реформи й Польського повстання “День” не лише не міг зосередитися виключно на слов’янському питанні, а навіть не міг висунути його на перший план ⁷. Демонструючи різко негативне ставлення до революційно-демократичної ідеології, газета стала, за словами Івана Сергійовича, “твердою опорою уряду” ⁸.

Хоч І.С.Аксаков ідентифікує себе як слов’янофіла у другій половині 40-х р. ⁹, а деякі дослідники вважають, що в 1848 р. останній уже був ним ¹⁰, остаточний перехід його на позиції “старих слов’янофілів” відбувся на межі 50-60-х р. після зникнення з громадського життя ідеологів цього руху раннього періоду. Смерть І.В. Киреевського сталася в червні 1856 р. Хомякова – у червні 1860 р., К.С. Аксакова – в грудні 1860 р. ¹¹. Зазначені події змусили Івана Сергійовича серйозно задуматися над справою, якій вони себе присвятили. Визнаючи свій борг перед померлими, він оголосив, що мусить продовжити справу брата, замінити Константина, стати “зовнішнім центром” для тих, хто залишився ¹². Однак під впливом реформ і нових явищ у житті Російської імперії до кінця з ними І.С. Аксаков не солідаризувався.

За Іваном Сергійовичем, слов’янське питання не є якимось відчуженим, зовнішнім чи просто дипломатичним питанням, у якому Росія може зайняти власну позицію. Навпаки, воно пов’язане із самою сутністю її національного буття в церковному й народному відношеннях. Слов’янське питання є, власне, російським. Брати участь у, звільненні поневолених та єдиноплемянних, єдиновірних народів від чужого ярма – місія Росії, завдання її історичного існування ¹³. Російський народ діє в цьому напрямку не сам по собі, а як представник цілого слов’янського світу. Він один з усіх цих племен створив велику і міцну державу, зберіг чисте східне християнство, не втратив справжні властивості православної народності. Останній мусить повернути й усі інші племена до справді національного існування, надавши їм свободу політичну та моральну, тобто забезпечити повернення до істинно-слов’янських форм життя, які були придушені іноземним політичним гнітом чи латинством. Слов’янські католицькі племена ухилилися від справжнього народного шляху. Колись християнство було дане їм у його справжній, православної формі, в згоді з природою слов’янської народності. А звернувшись до католицизму, вони втратили поряд з тим і можливість дійсно національного розвитку. Моральним центром останніх став Рим, їх цивілізація почала розвиватися за чужим, західним зразком у ній вони втрачають свій істинно-слов’янський зміст. Росія, втручаючись у справи споріднених племен, не має ніяких честолюбних задумів та йде лише за потягом своєї природи, за вимогами відповідної основи своєї народності : вона шукає лише відновлення народних коренів у житті слов’янства, а потім надасть йому самостійність в облаштуванні свого зовнішнього життя. Але одночасно це втручання є глибинною необхідністю для її самобутнього розвитку : її власні корені можуть набути всієї своєї могутньої

сили лише шляхом відновлення інших племен слов'янства. Лише тоді Росія буде у змозі розгорнути свої національні особливості в усій ширині й здійснити своє історичне призначення ¹⁴.

Кримська війна і Паризький мирний договір створили на Балканах та в Європі своєрідну ситуацію. Ослаблення позицій Росії й проблеми, що були пов'язані з необхідністю у терміновому порядку вирішувати внутрішню соціальну кризу і проведення реформ 60-х рр., не дозволяли царському урядові та різним соціально-політичним силам належним чином реагувати на ті процеси, що розвивалися на Балканах. Розуміючи ситуацію, І.С. Аксаков докладав усіх зусиль, щоб підняти інтерес до національно-визвольної боротьби слов'янських народів. В об'яві про видання газети "Парус", поряд з оголошенням про відкриття у ній слов'янського відділу Іван Сергійович зазначав: "Виставляючи нашим прапором російську народність, ми тим самим визнаємо народності всіх племен слов'янських. ...Ми, росіяни, простягаємо братні руки всім слов'янським народностям: нехай розвивається кожна з них цілком самотньо! Усі ми... взаємно доповнюємо один одного й лише дружною сукупністю діянь можемо досягнути повноти слов'янського розвитку і відстояти свою розумову та моральну самотність. Проте не зовнішнє політичне, а внутрішня духовна єдність дорога нам. Не один матеріальний успіх, а пізнання, вивчення, зберігання й розробка основних коренів слов'янських – ось що необхідно слов'янським народам, щоб вони могли постати як самостійні діячі загальнолюдського просвітництва та обновити трухлявіючий світ новими зусиллями..." ¹⁵.

Виходячи з даної позиції, І.С. Аксаков підтримав так зване "Послання до сербів", яке було реакцією слов'янофілів на появу Свято-Андріївської скупщини в їх країні, яка 8 грудня 1858 р. оголосила себе вищим законодавчим органом, а 11 грудня позбавила влади Ол. Карагеоргієвича й повернула на престол Мілоша Обреновича ¹⁶. У зв'язку з цим слов'янофіли висловлювали сподівання на те, що Сербія стала на шлях самостійного розвитку, покінчила з бюрократією і започаткувала період парламентаризму ¹⁷. Іван Сергійович характеризував його так: "Мета послання - передати сербам своєчасно наш гіркий досвід, щоб вони не повторили наших помилок, – воно призначається, власне, не для продажу, а для читання сербами... Воно має характер виключно духовного послання" ¹⁸. Насправді ж, хоча слов'янофіли бажали зміцнити вірність сербів слов'янським традиціям, вони показали своє незнання дійсності останніх. "Послання" містило в собі ряд вкрай шовіністичних пропозицій та викликало критику не лише з боку сербів, а й росіян ¹⁹.

Слідом за завершенням Кримської війни у Болгарії відновилася розпочата боротьба за національну церкву. Однак вона не зустріла підтримки російської дипломатії, що намагалася зберегти церковну єдність на Балканах як засіб об'єднання всіх пригнічених народів Туреччини і шукала компроміс між болгарами та греками. Тим не менше в квітні 1860 р. відділення болгарської церкви від Константинопольської патріархії стало фактом.

І.С. Аксаков, розглядаючи греко-болгарське питання як складовий

елемент національно - визвольної боротьби, як важливу умову звільнення болгар, з перших номерів "Дня" зосередив свою увагу на боротьбі останніх між собою. Поряд з цим він критикував поширення у Болгарії унії, зазначаючи, що всюди, крім Росії, слов'яни пригнічені німцями чи турками²⁰. На запитання болгарина Жинзифова, який, відгукуючись на статтю Івана Сергійовича, запитував: "...Що ж ви скажете відносно греків?. Невже те, що вони православні не дозволяє називати їх пригноблувачами, такими ж, як німці й турки?"²¹, І.С. Аксаков відповів, що він солідаризується з поглядами болгар, які Св. Синод свого часу відкинув: "Без усілякого сумніву греки зараз для болгар гірші, ніж турки, однак саму свою силу греки черпають з турецького іґа. Не було б турків в Європі, греки б не насмілилися духовно пригнічувати болгар, позбавляти їх народного богослужіння, перешкоджати освіті болгарського народу та ін."²². Завершує статтю Іван Сергійович вказівкою на завдання Росії бути миротворцем між болгарами і греками²³.

Сутички між Чорногорією та Туреччиною, які відновилися із січня 1859 р. й підтримка першою повстанців Герцеговини, прихід у 1860 р. на її престол Миколи Негоша привели до переростання конфлікту в масштабну війну. Загроза повного розгрому Чорногорії та посилення позицій Туреччини на Балканах призвели до втручання у конфлікт великих держав, що і врятувало перших.

Природно, що І.С.Аксаков не міг обминути цей сюжет. Опублікувавши отриманий з Дубровника лист, в якому йшлося про наміри князя Негоша побудувати телеграф і покращити законодавство, Іван Сергійович у примітці до нього писав: "Що за цивілізація в такому орлиному гнізді, як Чорногорія! Не час про неї думати. Дума й турбота може бути одна: як би звільнитися від турків, від необхідності жити на такій скелі"²⁴. Надалі він висловлював побажання князю Миколі стати на чолі чорногорців і довести, що вони готові відстоювати свою незалежність²⁵.

Пізніше І.С. Аксаков звернувся до читачів із закликом включитися в акцію допомоги чорногорцям. "Якщо Росія, – писав він, – з різних, без всякого сумніву поважних причин, не зможе допомогти православним слов'янам безпосередньою участю у боротьбі, то надішлемо їм грошову допомогу, якої вони так потребують"²⁶.

Відомості про поразку Чорногорії та підписання нею не вигідного миру, спонукали Івана Сергійовича докладно викласти свої погляди на неї, її становище й завдання. Вся сутність міркувань автора, його поглядів на майбутнє Чорногорії, зводилися до того, що остання – не осіле житло людського суспільства. Вона – тимчасовий табір, воєнний стан. І.С. Аксаков зазначав: "Боротьба з турками – ось чим зумовлюється існування Чорногорії, ось причина і зміст її буття, ось її історична мета, ось її справа та подвиг... Будуть переможені турки – й чорногорці залишать гори; Чорногорії не буде, і знову лише одні орли залишаться господарями скель... Чотири століття бореться Чорногорія; вона - чотирьохвічний протест всього слов'янського племені проти мусульманської тиранії в християнській Європі... Чорногорці, мають значення не самі по собі, а своєю поставою по відношенню до всього слов'янства не як

чорногорці, жителі якоїсь місцевості на кількох квадратних милях, а як козаки, передові люди, піонери слов'янської свободи!"²⁷. Ніяка політична реформа не може мати місце у цій країні. "Чорногорія не є, не може й не повинна бути політичним тілом. Чорногорія безсила як держава. Чорногорія непереможна – як бойовий табір..."²⁸. В подальшому Іван Сергійович особливо високо оцінює теократичний період її історії. Проголошення ж Данила князем останньої розглядає як переворот. "Склалася держав. Визначення кордонів оформило її юридично. Стали посилюватися західні впливи. В Цетиньї з'явився фрак та білі рукавички. Данило встановив податки, поставив начальників у нахії, видав "Законник". Він не зустрів протесту: *tacitus consensus* був даний народом. Данило, так би мовити, заразив чорногорський народ політичною хтивістю. В країну проникли брехня державності, брехня зовнішньої цивілізації. Чорногорія розпалася на уряд і народ. Що буде далі? Чорногорії потрібно добиватися збройно або дипломатично виходу до моря й, приєднанням Герцеговини створити нову державу, поставивши собі за політичну мету об'єднання всіх сербських земель"²⁹. "Якщо здійснити це неможливо, – зазначав І.С. Аксаков, – потрібно відкинути всі претензії на цивілізацію та європеїзм, повернутися до старих форм побуту – військового табору. Хоча це навряд чи можливо. Один раз порушена цілісність не відновлюється... Нехай же дипломатія... забезпечить їй засоби існування і громадянського побуту, закріпивши за нею пристань на березі моря й землю Герцеговини, не дозволивши у всякому разі туркам стати укріпленими поселеннями в єдиному сховищі слов'янської свободи"³⁰.

Наговоривши, як бачимо, багато традиційних слов'янофільських фраз, Іван Сергійович тим не менше став на захист тих вимог, які відповідали інтересам і потребам чорногорців та збігалися з їх побажаннями (вихід до моря, приєднання родючих земель).

Бомбардування Белграда 1862 р. й конференція держав у Канліджі були взяті І.С. Аксаковим до уваги не зразу. Він посилено займався тими регіонами Балкан і тими народами, які вели боротьбу з Туреччиною чи стояли на межі виступу проти неї. Вважаючи, що Сербія стала центром надій балканських народів, Іван Сергійович висловив докір її жителям у тому, що вони не приділяють відповідної уваги боснійцям, герцеговинцям та болгарам³¹. І лише тоді, коли вже розпочалася константинопольська (канліджська) конференція, І.С. Аксаков опублікував велику статтю – фактично повчання, своєрідне продовження "Послання до сербів" 1858 р.³² Зазначаючи, що якби останні підняли прапор повстання, то слов'яни Туреччини виступили б усі як один, Іван Сергійович додавав, що князя Михайла зупиняють "дипломатія, власна нерішучість та, на нещастя, претензії на політичну мудрість... бути правителем квітучої держави, коли він повинен бути вождем – юнаком цілого народу юнаків"³³.

Ця стаття важлива як нове свідчення схильності І.С. Аксакова до повстанської тактики, докір, що серби розгубилися й не захопили Белградську фортецю³⁴. Простота, майже наївність, з якою Іван Сергійович вирішує питання, не задумуючись над можливостями останніх і ресурсами турків, сподівання на те, що вдасться поставити дипломатію

перед здійсненим фактом, надія на народ, який би мав стати головною рушійною силою боротьби, впевненість (свідчення поганого знання сербського життя), що кожен серб – воїн, хоча часи героїчної боротьби 1804 – 1805 рр. уже пройшли, все це показує, як І.С. Аксаков прикладав свої загальні положення до конкретних питань, як виглядала його тактика у дійсності. Легковажні роздуми про непідготлену народну боротьбу, відсутність думки про те, хто й як відповідав би при її невдачі; безвідповідальність, політичний дилетантизм – ось що характерне для роздумів Івана Сергійовича про сербське питання. Тільки тому, що Сербія мала автономію, І.С. Аксаков розглядав її як центр боротьби всіх балканських народів, відводив їй в останній особливу роль. Роздуми Івана Сергійовича про роль армії та народу цієї країни перегукуються з роздумами сербських омладинців. Реальній політиці князя Михайла, який без особливих для Сербії втрат, лякаючи Туреччину загрозою повстання, добивався від неї поступок, політиці, в якій утопізм військових планів завжди поступався перед можливими, нехай незначними вигодами; політиці, яка завжди рахувалася із сусідами і міжнародною ситуацією, І.С. Аксаков протиставляв без будь-якого сподівання на успіх утопічні слов'янофільські тези.

Наступний момент, який, мабуть, найбільш повно характеризує погляди Івана Сергійовича – позиція, яку він зайняв у зв'язку з етнографічною виставкою - слов'янським з'їздом 1867 р. в Москві, на якому було понад 60 депутатів³⁵. З'їзд не був справою російського уряду (найкращим доказом цього М. П. Погодін вважав призупинку на самий цікавий період з'їзду – квітень-травень 1867 р. – слов'янофільської “Москвы” І.С. Аксакова)³⁶, а був організований діячами Московського слов'янського комітету, які діяли з власної ініціативи³⁷. І хоча депутати з Балкан цікавилися чисто політичними питаннями – їх звільнення від турецького гніту, було б дивно за даних обставин очікувати від з'їзду прямих зовнішньополітичних результатів. Той факт, що на той момент погляди слов'янофільсько - панславистського угруповання збігалися з позицією уряду, хоч іноді вони і заявляли про свої бажання йти далі, іншими шляхами, ніж останній, призвів до того, що основними питаннями на з'їзді були слов'янська єдність, загальнослов'янська мова, визвольна роль Росії³⁸.

Ще до початку з'їзду Іван Сергійович намагався довести його аполітичність: “Слов'янський світ неможливий поза Росією... вся сила слов'ян у Росії... вся... її власна сила – в слов'янстві”³⁹. У Росії немає потягів до захоплень, планів на політичне домінування: вона бажає слов'янським племенам лише волі духу...”⁴⁰. І навіть коли російська преса, підняла питання про можливі політичні наслідки з'їзду, І.С. Аксаков не хотів його обговорювати (“Як складуться з часом державні відносини Росії із слов'янськими племенами, які живуть не в Росії, ми не знаємо й не створюємо для цього передумов, а складати про це плани зараз передчасно та марно”)⁴¹. У зв'язку з цим Іван Сергійович знімав з обговорення дуже популярні в пресі питання (швидше мрії ніж перспективи) про слов'янську єдність (вона мислилась як єдність, у якій

Росія служила б опорним центром ⁴²⁾ і російську мову як засіб та основу слов'янського об'єднання ("Не можна вважати позбавленим будь-яких підстав, ґрунту сподівання на те, що мова слов'янського кореня... отримає всесвітнє значення, в якому тепер не можна відмовляти російській мові" ⁴³⁾).

Той факт, що І.С. Аксаков утримувався від різкої постановки даного питання пояснювався його загальними поглядами й був пов'язаний з правильним розумінням ситуації, в якій проходив з'їзд. Вся сила аксаківської позиції проявилась у відповіді на напад одного з професорів Харківського університету, який стверджував, що слов'янофіли – завойовницька партія. "На слов'янському з'їзді, – відповів Іван Сергійович, – з боку росіян не лише не проглядалися намагання до гегемонії над слов'янством, не лише не було виражено бажань прибрати слов'ян до рук, але, навпаки, з російського боку було докладено всіх зусиль, щоб розсіяти серед слов'ян упереджену думку щодо завойовницької хтивості Росії" ⁴⁴⁾. І.С. Аксаков проголошував, що Росія "бажає лише волі духу та життя слов'янським племенам, які залишаються вірними слов'янському братству. Вона надає їм собою таку моральну, а тому й політичну точку опори, яка варта будь-якої матеріальної допомоги і поза якою їм немає порятунку" ⁴⁵⁾.

Після з'їзду, коли в широких колах громадськості, різних прошарках російського суспільства з'явився потяг до "слов'янських справ", вважаючи, що затіяна невеликим гуртком людей справа перетворилася на народну, Іван Сергійович писав: "Тридцять тисяч народу... приєдналося разом до пізнання свого кровного й духовного братства із слов'янами..." ⁴⁶⁾. Тому, коли після переговорів урядів балканських країн про створення спільного союзу проти Туреччини та його оформлення на початку 1868 р., очікуючи на боротьбу об'єднаних балканських народів за своє звільнення з-під турецького гніту, у відповідь на публікацію заклику гр. А. Блудової про збір пожертв на користь крітян, І.С. Аксаков писав: "Нарешті, у нас насмілилися відкрито, без загадкових натяків, висловити якщо не безпосереднє співчуття нашим одновірцям в їх боротьбі з мусульманами, то щонайменше моральну підтримку з огляду на їх нещастя..." ⁴⁷⁾.

В силу того, що Іван Сергійович розумів східну проблему переважно як слов'янську, то питання про крітське повстання 1866 р. й участь греків у ньому відходило в нього на другий план. "Якою б великою не була наша симпатія до греків, – підкреслив він, – ми не можемо і не повинні приносити їм у жертву ні наших братів, слов'ян – болгар та сербів, ні інтересів Росії" ⁴⁸⁾. Співчуваючи підготовці Балканського союзу, І.С. Аксаков не міг не враховувати міжнародної – політичної ситуації. Він добре розумів, що Австрія внаслідок поразки у Німеччині буде змушена повернутися на Схід ⁴⁹⁾, де захоче посилити свій вплив, а слов'янської проблеми відносно лише Туреччини не існувало. Було одне, спільне для Австрії й Туреччини слов'янське питання, яке переплітає долю цих країн в один вузол ⁵⁰⁾.

Таке розуміння розстановки сил призводило Івана Сергійовича до

визнання неможливості вирішення східної проблеми силами самих балканських народів, без участі інших європейських держав. “Слов’яни, греки, румуни та албанці можуть і повинні розраховувати на власні сили, але їм не слід обманювати ні себе, ні своїх друзів приємною, але нереальною мрією про те, що Європа залишиться пасивним глядачем загибелі Туреччини”⁵¹. У цих умовах Росії слід “оволодіти ініціативою вирішення східного питання”, стати на чолі слов’янського й грецького рухів на півострові. Росія мала б, – писав І.С. Аксаков, – більш твердо наполягати на звільненні Белграда від турецького гарнізону і взяти більш дієву участь у вирішенні греко-болгарської церковної боротьби – одним словом, стати на чолі, а не в хвості того руху, який охопив Схід”⁵².

Визнаючи роль Сербії у Балканському союзі як домінуючу та вітаючи її військові приготування в 1867 й 1868 рр.⁵³, Іван Сергійович виступав проти шовіністичних спроб підкорити болгар⁵⁴. Коли ж у липні 1867 р. в Росії з’явилися відомості про дії чет у Болгарії, що розцінювалося як початок повстання, І.С.Аксаков вітав їх спеціальною статтею. Розуміючи малу ймовірність успіху руху, він славив його як ознаку відродження болгарського народу, бо “...життя при існуючому стані справ на Сході добивається лише збройною боротьбою, відкритим повстанням...”⁵⁵. Коли через рік, у червні 1868 р., чети Хаджі Дмитра і Стефана Караджі, перейшовши Дунай, розпочали боротьбу з турками. Іван Сергійович, констатуючи крашу підготовленість нового повстання, жалкував, що воно почалося передчасно, і передбачав, що останнє ні до чого, крім даремної трати сил і створення незручного становища справ для Сербії та Румунії, не призведе⁵⁶. Незважаючи на оптимізм, І.С. Аксаков розумів, що ізольований болгарський повстанський рух не може стати вирішенням питання, тим більше, що бажання активно допомогти балканським народам у Росії не було, а позиція царського уряду, який намагався досягти угоди з європейськими країнами і гальмував через невідповідність Сербії початок боротьби, виключала надію на розгортання повстання й якісь зрушення взагалі. Після вбивства князя Михайла сподівання на визволення слов’ян залишилися безплідними мріями⁵⁷.

Таким чином, розвиток слов’янофільської теорії та політичні події 60-х р. на Балканах й їх оцінка привели Івана Сергійовича до висновків, що слов’янське питання є не зовнішнім, а, власне, російським питанням, релігійним і народним. При цьому він, наполягаючи на “старій укоріненій ненависті латинянина до всього православного” та виходячи з антагонізму двох світів – західного й східного, робить висновки про особливу провиденційну роль Росії в слов’янському світі: “...Вона мусить завершити своє національне об’єднання та об’єднання слов’янських племен... у неї не лише один політичний прапор, а й прапор віри. Тому її місія у вирішенні східного питання не тільки політична, а і духовна, торкається не лише одних зовнішніх, а й релігійних інтересів єдиновірних та єдиноплемянних з нею народів. У цьому її майбутнє як Російської держави. Їй одній належить вирішення східного питання й питання слов’янського взагалі; без неї ніяке рішення неможливе чи можливе як смерть політична та духовна як Росії, так і всього слов’янського світу”⁵⁸.

Й хоча в ряді виступів у пресі погляди І.С. Аксакова визначалися не лише розумінням подій, яке існувало серед слов'янофілів (деякі із статей були інспіровані Міністерством закордонних справ)⁵⁹, стоячи на позиціях близьких до уряду, Іван Сергійович не поділяв політики останнього, вимагаючи в ряді випадків більш рішучих кроків, за що його газети неодноразово закривалися. Відрізнялися погляди І.С. Аксакова і від панславістських. Говорячи про місіанство Росії, він не наголошував на обов'язковості поглинення нею слов'янських племен, а, згадуючи про панславізм зазначав обов'язкові умови його здійснення: бажання й впевненість в останньому самих незалежних слов'янських племен та наявність міцного об'єднуючого кореня⁶⁰.

Кінець 60 – початок 70-х р. був у житті Івана Сергійовича періодом відносного благополуччя і спокою. Він відійшов від активної журналістської роботи, що нітрохи не похитнуло його високу репутацію одного з найталановитіших російських публіцистів. Його авторитет залишався на висоті, а ряд видань – таких, як “Беседа”, “Современные известия”, “Русский мир” неодноразово заявляли про свою позицію наслідування І.С. Аксакова. Він відігравав значну роль у Московській думі, приділяв багато уваги Товариству любителів російської словесності. Невтомною була діяльність І.С. Аксакова в Московському слов'янському комітеті, де він відіграв керівну роль.

Широке коло громадських інтересів, різноманітність сфер діяльності дозволяли Івану Сергійовичу чітко розуміти сутність змін, які відбувалися у громадсько-політичному й економічному житті Російської імперії. Якщо в 1867 р. він звертав увагу на швидке зростання торгівлі та промисловості й вважав, що “покоління через два Росія буде іншою”, то вже у 1873 р. стверджував: “Ми живемо в епоху швидкого розкладу побутових народних основ; старий історичний уклад народного життя рушиться і зникає під цілими шарами новизни”⁶¹.

По суті І.С. Аксаков у суто слов'янофільській формі визнавав факт утвердження буржуазних відносин у Росії. Він не боявся тих змін, що несли в російське життя останні та, без сумніву, розумів, що життя похитнуло традиційні слов'янофільські уявлення про шляхи розвитку країни. Саме перша половина 70-х р. була, у житті Івана Сергійовича, періодом важкої внутрішньої боротьби й кризи його слов'янофільського світогляду, часом переходу від ліберальної опозиції самодержавству до консервативного табору російської громадської думки, в якому він, зберігаючи певні старі погляди, зайняв відособлене і своєрідне місце.

Протиборство І.С. Аксакова проникненню у Московський слов'янський комітет панславізму не мало успіху. Наприкінці 60-х рр. його прямолінійна пропаганда захопила й Івана Сергійовича. Своєрідним етапом на шляху І.С. Аксакова до панславізму стала книга М.Я. Данилевського “Росія та Європа”, вперше опублікована в 1869 р. у журналі “Заря”, де автор, розцінюючи німецький експансіонізм як прояв насили, вважав, що слов'янство повинне вчинити йому опір і захистити себе від його негативного впливу, а також розглянув події, пов'язані з відміною обмежувальних статей Паризького мирного договору.

“Наукове” обґрунтування панславізму Данилевським сприймалося І.С. Аксаковим як бездоганне й безперечно вплинула на це вірність старому слов’янофільству, хоча сам Іван Сергійович вважав книгу останнього явищем слов’янофільської думки, де автор “...цілковито самобутнім шляхом прийшов до вчення, ідентичного вченню Хом’якова і К.С. Аксакова”⁶².

Участь Івана Сергійовича в складанні адреса Московської думи з приводу циркуляра князя Горчакова у 1870 р. свідчило про те, що в його світогляді турботи про культурну та духовну єдність південних слов’ян відходять на другий план, поступаючись місцем бажанню політичними й військовими засобами прискорити звільнення останніх і добитися їх включення у сферу впливу Росії. Остаточне об’єднання Німеччини в 1871 р. та антиросійська спрямованість ідеологічних засад пангерманізму, що особливо яскраво проявилось у творчості Костянтина Франца й Пауля Робаха⁶³, стали одним з вирішальних чинників, який підштовхнув І.С. Аксакова до панславізму.

Події 1875 р. на Балканах стали для Івана Сергійовича несподіванкою: повстання в Боснії він сприйняв як австрійську провокацію. Однак невдовзі він змінив свою думку та, як голова Московського слов’янського комітету, почав активно займатися збором коштів на користь повсталих, які “караються за гріхи православ’я, за гріх єдиновірства й єдиноплеменності з нами”⁶⁴, і відправкою добровольців-волонтерів на Балкани. Зокрема саме комітет спонсорував від’їзд, туди генерала Черняєва, який 1876 р. став головнокомандуючим сербської армії. Однак рух добровольців, який набув значної популярності серед народних мас, не вдовольняв І.С. Аксакова, який намагався перетворити його у привілей військових спеціалістів. Більш того, очолюючи, за його власними словами, “небувалу справу” (“війну, крім уряду, веде сам російський народ”)⁶⁵, Іван Сергійович не вірив в успіх волонтерів та навіть не бажав його. Стоячи на панславістських позиціях він вважав, що східне питання може вирішити лише Росія, й тому, маючи кінцевою метою своєї діяльності втягнення останньої у війну з Туреччиною, надавав руху добровольців та допомозі Сербії другорядне значення, вважаючи їх засобом впливу на царський уряд, оскільки, якщо слов’янські племена – болгари, серби, чорногорці навіть і переможуть у боротьбі з турками, то західні держави не дадуть їм скористатися плодами цього. “Й немає в них захисників у всьому світі, крім однієї Росії”⁶⁶.

У зв’язку з цим надзвичайно цікавим є лист І.С. Аксакова генералу Черняєву, який вважав, що східне питання можуть вирішити лише Сербія та російське суспільство : “Сербія не може стояти на чолі російського суспільства, й ні в якому разі російське суспільство не може стояти у хвості Сербії. Серби не доросли до цього. Вирішувати слов’янське питання Сербії ні в якому разі не у міру, не в пору, не під силу. Вирішувати слов’янське питання може лише Росія, а навіть не російське суспільство, хоча б і з усіма сербами та болгарами. Росія, тобто у цілісному своєму складі як державний організм з урядом на чолі”. Панславістська позиція Івана Сергійовича зрозуміла: “Лише російське плем’я, чи лише

[одна. - авт] Росія має політичне майбутнє. Інші племена можуть існувати лише при Росії в формах, ще не визначених історією. Наше завдання звільнити їх і надати їм можливість жити, розвиватися, наш обов'язок приборкувати їх племінні егоїзми, які шкодять спільній ідеї слов'янства". Свою місію І.С. Аксаков змальовує Черняєву так: "...Споряджаючи вас у Сербію та відправляючи потім добровольців, я мав за мету викликати саме офіційну участь Росії й ніколи не вірив у можливість вирішити справу діяльністю одних комітетів" ⁶⁷. Роль генерала, на думку Івана Сергійовича полягала в тому, що на чолі сербів буде саме "росіянин, представник російської ідеї, російського погляду на слов'янську справу, у розумінні істинних інтересів слов'янства поза племінною виключністю і розрізненістю", що Черняєв зможе підняти серед слов'ян авторитет Росії, який її ж дипломатія й похитнула ⁶⁸.

Поразка Сербії підтвердила роздуми І.С. Аксакова. Коли ж царський уряд, який своїм втручанням восени 1876 р. врятував Сербію від остаточного розгрому, розпочав переговори з Туреччиною про проведення реформ на Балканах, то це поряд із згадками про силу народного співчуття слов'янам було розцінено ним як "свідома чи несвідома зрада російської народності серед самого нашого російського громадського середовища" ⁶⁹.

Проголошення Росією війни Туреччині 12 квітня 1877 р. було зустріте Іваном Сергійовичем із захопленням. У своїй промові 17 квітня в Московському слов'янському комітеті він назвав її "бажаною, закликаною, вистражданою мільйонами сердець" і проголосив, що "війна необхідна духу Росії, ця війна за віру Христову, ця війна за звільнення поневолених та пригнічених народів, ця війна - праведна, ця війна – подвиг". Мета Росії й слов'янських комітетів – турбота про те, щоб вберегти Болгарію від тих помилок, які, ставши на західний шлях розвитку, здійснила Сербія, "котрі дали всьому її подальшому шляху якийсь шкідливий для неї самої, фальшивий напрямок... Нехай же не забувають, що без морального союзу з Росією, без спільного з нею духовного ідеалу, іншими словами, поза православною релігією як внутрішньою основою громадського буття, як просвітлюючою і керуючою основою неможливе та неуявне для слов'янських племен ніяке істинно самостійне майбутнє, ні громадянське, ні духовне" ⁷⁰.

Ще через місяць, пригадуючи заслуги старих слов'янофілів, І.С. Аксаков вважав війну "втіленням їх віщих надій" і давав визначення свого розуміння ситуації: "Східне питання для Росії, по суті, просте й зрозуміле. Це питання нашого власного буття, наше власне, російське, а не західноєвропейське. Тому що християнський Схід – область східного християнства, на чолі якого стали ми, а іншого і бути не може. Росія та всі слов'яни Балканського півострова – це цілий особливий православнo-слов'янський світ: усі його відірвані члени повинні бути повернутими цьому світу. Його покликання - розвинути і проявити в історичному житті ті духовні начала, які лежать в основі слов'янської народності й зумовлюються головним чином православним віросповіданням. Відмінність у цих основних началах [полягає - авт.] у самій духовній сутності,

ця відмінність і становить причину вічного антагонізму між латинсько-протестантським Заходом та православно-слов'янським Сходом” 71.

Розвиток подій – офіційне підпорядкування слов'янських комітетів уряду й звільнення російськими військами Болгарії – визначили увагу Івана Сергійовича до майбутнього її народу, яке він вбачав у вірності православ'ю і в моральному союзі з Росією: “Тоді який же смисл у цій війні, якщо вона не племінна та не релігійна?!” , якщо в словах “православ'я” й “слов'янство” “...сама основа тієї сили, яка вирішує перемогу” 72. І.С. Аксаков висунув тезу про те, що ця “війна - історична необхідність, ця війна народна,” і застерігав від передчасного завершення воєнних дій 73. Однак виступаючи за повне знищення турецької присутності в Європі, Іван Сергійович перебільшував реальні можливості Росії й ігнорував політичну обстановку яка склалася на континенті в ході російсько-турецької війни. Його погляди пройняті авантюризмом. У листі до Є.Ф. Тютчевої від 20-21 серпня 1877 р. він писав : “Війна, яку веде тепер Росія, завдання, яке ми взялися вирішити, – адже це ціла революція, адже це перетворення історичного світу, початок нової ери... На місці Туреччини висунеться нова сильна стихія – слов'янство, яке є тією ж Росією. Наша перемога зміцнить переважання слов'янської раси, досі позбавленої прав громадянства в Західній Європі” 74.

Сан-Стефанський премілінарний мирний договір був зустрітий І.С. Аксаковим із задоволенням. На засіданні Московського слов'янського товариства він поздоровив слухачів з відродженням до нового життя “цілих племен та країн”. Одночасно він з характерним для нього максималізмом заявив, що “східне питання ще не вирішене, Царгород не вичищений від азіатської скверни і завдання Росії вирішене ще не цілком”. Іван Сергійович звинувачував європейські держави у намаганнях задушити “слов'янську свободу”, загрожував Австро-Угорщині війною й повстанням слов'ян проти неї (“якби Австрія від погроз Росії перейшла б до справи, [то – авт.] вона підняла б нове, австрійське, західноєвропейське питання”), підозрював російську дипломатію в готовності поступитися тиску західних країн та погодитися на скликання конгресу для перегляду Сан-Стефанського договору 75. Коли ж під тиском Англії й Австро-Угорщини, які погрожували Росії війною, і враховуючи невідготовленість її до останньої, на Берлінському конгресі було прийняте рішення про розчленування Болгарії на дві частини та передачу південної під владу Туреччини, І.С. Аксаков виступив 22 червня у Московському слов'янському товаристві з промовою, в якій засудив російську дипломатію за зраду всього смислу її існування: “Чи не хоронити ми зібралися сьогодні... мільйони людей, цілі країни, свободу болгар, незалежність сербів..., хоронити велику й святу справу, заповіти та перекази предків, наші власні обітниці – хоронити російську славу, російську честь, російську совість?”. Сором Росії Іван Сергійович вбачав у добровільній відмові від завойованих кров'ю її солдатів успіхів. Він зазначав: “Русь – переможниця добровільно розжалувала себе в переможені”, а у “задумах і претензіях Англії й Австрії, керованих відомою маклерською чесністю німецького канцлера”, І.С. Аксаков вбачав докази того, що “кривді та

нахабству Заходу по відношенню до Росії й взагалі до Східної Європи немає ні межі, ні міри”. Про російських дипломатів він говорив: „Немає таких слів, щоб затаврувати по заслугі цю зраду, це відступництво від історичного заповіту, покликання та обов’язку Росії”⁷⁶. На думку Івана Сергійовича, рішення конгресу спрямовані не лише проти балканських слов’ян, а й проти останньої: “Весь конгрес не що інше, як відкрита змова проти російського народу. Змова з участю самих представників Росії”⁷⁷.

Ця промова була опублікована в імперії та за кордоном і отримала велику популярність. Сам І.С. Аксаков вважав, що вона не представляє нічого особливого, а лише повторює в дещо різкішій формі опубліковані у пресі матеріали й має слугувати підтримці авторитету Росії серед слов’янських народів та привернути до них увагу “сильних світу цього”. Однак той факт, що Іван Сергійович виступив як керівник відомого в Європі слов’янського товариства, надала його промові ще більшого громадського резонансу⁷⁸.

Така постановка питання не могла минутися непоміченою. Вже 7 липня І.С. Аксакову було оголошено догану від московського генерал-губернатора. Тоді ж його було знято з посади голови Московського слов’янського товариства, про що Івана Сергійовича повідомили 10 липня. 21 липня Міністерство закордонних справ, за особистою вказівкою Олександра II, закривало Московське слов’янське товариство й видало розпорядження про висилку І.С. Аксакова з Москви. Саме закриття останнього було для дипломатії вкрай небажаним, оскільки об’єктивно вело до падіння авторитету Росії на Балканах. Але після промови Івана Сергійовича уряд був змушений піти на цей крок, що, як і свою висилку, І.С. Аксаков пояснював вимогами австрійського уряду, “симптомом нового напрямку в політиці, коментарем на трактат, логічним його наслідком”⁷⁹.

І.С. Аксаков повернувся із заслання, місцем якого він обрав село Варварино Володимирської губернії, де знаходився маєток його родички Є.Ф. Тютчевої, наприкінці 1878 р., лише після того, як московський генерал-губернатор доповів царю, що “enfant terrible” [жахлива дитина] “сидить тихо”⁸⁰. У 1880 р. він взявся за видання своєї останньої газети “Русь”(1881-86).

Зміни в політичній ситуації на Балканах та в Росії (після отримання незалежності Сербія й Румунія переорієнтувалися на західні країни, у Болгарії до влади прийшов австрійський принц і було введено конституцію, а також вбито Олександра II) спонукали Івана Сергійовича до переходу в консервативний табір російської публіцистики та зміцнило його віру у слов’янофільські положення й необхідність панславізму. Так, говорячи про введення конституції в Болгарії, він зазначав, що остання за західно-європейським зразком шкідлива вже тим одним для народу, який тільки-но починає жити історичним життям, що замість здорового зростання і розвитку дає йому заразу політичного властолюбства, замість єдності породжує ворожнечу, розділення, робить народ іграшкою партій, а інтереси вітчизни затуляє особистими та партійними

інтересами”⁸¹. Справжнім же прогресом може бути лише те, що “згідне з істиною християнства”⁸².

Розглядаючи Берлінський договір, І.С. Аксаков вважав, що царська імперія мусить дотримуватися його нарівні з усіма, “однак з цього зовсім не виходить те, що Росія внутрішньо змирилася з цим трактатом і не бажає його відміни рано чи пізно...”⁸³, а “слов’янофільством заражене все стомільйонне Слов’янське плем’я; в ім’я цих “слов’янофільських” фантазій готове кожної миті сколихнутися від краю до краю та до дна безкрає російське море, як сколихнулося воно й у 1876, і в 1877 рр. при заклик “за віру та братів!”, при вказівці на Царгород і Св. Софію”, й лише російські дипломати не розуміють цього”⁸⁴.

Оформлення Німецько – Австро-Угорського союзу 1879 р. та політична ізоляція Росії на початку 80-х рр. підвели Івана Сергійовича до висновків, що “подвиг звільнення слов’ян на Балканському півострові, здійснений Росією, й утворення на ньому трьох слов’янських держав висунули у світ слов’янство як політичну силу”, яка по-новому може протистояти німецькому світові, котрий намагається розширити свої володіння за рахунок його земель і провокує світ до війни”⁸⁵. Росія в нових умовах “через чисельність свого слов’янського народу, через довговічність свого історичного буття, через свій багатий та важкий історичний досвід є переважно носієм... ідеї, яка разом з тим є ідеєю Слов’янського братства. Її становище у слов’янській сім’ї – становище старшого брата між братів”. Вона ціною власної крові добилася свободи і незалежності не лише для слов’янських православних народів, а й для румунів та греків. “І до них також звернений її заклик – тому що в православно-слов’янському світі, який вона створює, просторо та вільно та для їх племінних відмінностей”⁸⁶. У цьому і полягає, на думку І.С. Аксакова, суть російської ідеї, яка одночасно є й слов’янською, оскільки поза союзом і ці народи, й Росія не мають ніякого смислу буття “і саме їх незалежне існування на землі беззмстовне чи лише як майбутня пожива для всеохплюючого німецького апетиту”⁸⁷.

Так, виходячи з аналізу подій кінця 60 – початку 70-х рр. Іван Сергійович переходить на панславістські погляди. Й якщо слов’янофільську позицію І.С. Аксакова в 60-х рр. XIX ст. можна визначити його думкою, що “звільнити з-під матеріального та духовного гніту слов’янські народи і дарувати їм дар самостійного духовного й, можливо, політичного буття – ось історичне покликання, моральне право та обов’язок Росії”⁸⁸, то у наступних десятиліттях для нього стає характерним пропаганда тісного морального і політичного союзу останньої й зазначених народів під керівництвом царського самодержавства. Реалії російсько-турецької війни та Берлінського конгресу – періоду апогею громадської діяльності Івана Сергійовича – не похитнули його впевненості в правильності обраного шляху. Більше того, він переконався у потребі панславізму й, видаючи газету, з новою силою пропагував свої погляди аж до самої смерті, яка сталася 27 січня 1886 р. Теорія протилежності двох світів перших слов’янофілів і необхідності панславізму викладалися вже не в історично-філософських трактатах, характерних для І.С. Аксакова

60-х рр., а у формі емоційних проповідей, захоплених закликів та обуреному викритті невіруючих і противників. За два дні до кончини Іван Сергійович писав: “Чи не надійніше буде покладати наші надії в нашій кровній справі виключно на себе самих та пам’ятати, що, відрікаючись від слов’ян, Росія перестає бути не лише слов’янською, а й Російською державою... Усілякі угоди з німецьким світом для вирішення російсько-слов’янського питання і неприродні, й смертельні. Не від щедрот Німеччини приймати нам дари життя... Ми здобудемо їх самі... А гроза наближається...”⁸⁹.

Зрозуміти, як в світогляді І.С. Аксакова поєднувалися панславистські ідеї з великою практичною допомогою балканським народам неможливо без урахування складності та неоднозначності історичних явищ тієї епохи. Іван Сергійович, чий теоретичні погляди відрізнялися надзвичайною суперечливістю, в практичній діяльності виходив за рамки теорії, керуючись щирим бажанням сприяти боротьбі слов’янських народів з турецьким ігом.

На його похоронах говорили : „Немає великого Прокла, живий презрений Терсіт”.

Історик Д.А. Корсаков у листі до О.М. Пипіна писав: „І Аксакова не стало... стискується серце при думці, що на зміну зникаючим сильним людям приходять ”мошки й комашки”⁹⁰.

¹ Дементьев А.Г., Пирожкова Т.Ф. И.С. Аксаков и его письма к родным 1844 -1849. // Аксаков И.С. Письма к родным 1844 -1849. – М., 1988. – С.513.

² Никитин С. А. Очерки по истории южных славян и русско – балканских связей в 50 – 70-е годы XIX в. – М., 1970. – 328 с.; Никитин С. А. Славянские комитеты в России в 1858 – 1876 годах. – М., 1960. – 361с.; Никитин С. А. Южнославянские связи русской периодической печати 60-х годов XIX века // Ученые записи института славяноведения. – М., 1952. – Т. VI – С.89 - 122.; Цимбаев Н.И. И.С.Аксаков в общественной жизни пореформенной России. - М., 1978. – 264 с.; Цимбаев Н.И. Речь И.С. Аксакова о Берлинском конгрессе и закрытие Московского славянского общества. // Россия и восточный кризис 70-х годов XIX в. – М., 1981. – С.184-193.

³ Никитин С. А. Южнославянские связи русской периодической печати 60-х годов XIX века // Ученые записи института славяноведения. – М., 1952. – Т. VI – С.89 – 90.

⁴ И.С.Аксаков в его письмах. В 2 частях, 4 томах. Ч.1: Учебные и служебные годы. Т.3: Письма 1851-1860 годов. Поездка в Малоросию. Ополчение. Путешествия за границу. - М., 1892. –С.100.

⁵ И.С.Аксаков в его письмах. В 2 частях, 4 томах. Ч.1: Учебные и служебные годы. Т.3: Письма 1851-1860 годов. Поездка в Малоросию. Ополчение. Путешествия за границу. - М., 1892. –С 100–101.

⁶ Там само С.101.

⁷ Там само С.101 – 102.

⁸ Судаков В. В. Источниковедение истории русской общественной мысли второй половины XIX века. – Вологда, 1987. – С.44.;

⁹ Аксаков И.С. Письма к родным 1844 - 1849. – М., 1988. – С.207,236,290-291,462.

¹⁰ Никитин С. А. Южнославянские связи русской периодической печати 60-х годов XIX века // Ученые записи института славяноведения. – М., 1952. – С.39.

¹¹ Никитин С. А. Южнославянские связи русской периодической печати 60-х годов XIX века // Ученые записи института славяноведения. – М., 1952. – С.94.

-
-
- 12 Дементьев А.Г., Пирожкова Т.Ф. И.С.Аксаков и его письма к родным 1844 -1849. // Аксаков И.С. Письма к родным 1844 -1849. – М., 1988. – С.526.
- 13 Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах. Т.7: Общеввропейская политика. Статьи различного содержания. 1860-1886. – М., 1886. – С.11.
- 14 Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах. Т.7: Общеввропейская политика. Статьи различного содержания. 1860-1886. – М., 1886. – С.80-86.
- 15 [Аксаков И.С.] Об издании в 1859 году газеты “Парус” // Аксаков К.С., Аксаков И.С. Литературная критика. – М., 1982. – С.255.
- 16 Попов Нил. Россия и Сербия: Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 г. – М., 1869. – Ч. 2. После устава 1839 года. – С. 411 - 419.;
- 17 Никитин С. А. Очерки по истории южных славян и русско – балканских связей в 50 – 70-е годы XIX в. – М., 1970. – С.202.
- 18 Никитин С. А. Очерки по истории южных славян и русско – балканских связей в 50 – 70-е годы XIX в. – М., 1970. – С.203.
- 19 Там само С.204-206.
- 20 Из Болгарии // День. –1861. – № 2 (21. 10). – С.13;
- 21 Жизифов. Письмо одного из учащихся в Москве болгар к редактору // День. – 1861. – № 3(28.X). – С. 13 – 14;
- 22 Аксаков И. Примечание к статье и несколько слов о славянском благотворительном комитете. // День. – 1861. -№3.(28.X). -С.14.
- 23 Аксаков И. Примечание к статье и несколько слов о славянском благотворительном комитете. // День. – 1861. -№3.(28.X). -С.15.
- 24 Рагуза (Дубровник) 13 февраля // День, 1862, 17.II, – С.16.
- 25 Никитин С. А. Очерки по истории южных славян и русско – балканских связей в 50 – 70-е годы XIX в. – М., 1970. – С.214.
- 26 И.А. [Аксаков И.С.] Подписка в пользу бедствующих Православных Славян, отстаивающих свою веру и независимость // День. – 1862.– 1.IX, – С.17.
- 27 Аксаков И.С. Договор Порты с Черногорией //День – 1862. – 13.X. - С.14-15; 27.X. - С.9-11; 3.XI. - С.14-19.
- 28 Там само.
- 29 Там само.
- 30 Там само.
- 31 Борьба славян с турками: Из Рагузы , 6, 13 Мая // День. – 1862. – №34(2.06). – С.12-13.
- 32 Никитин С. А. Очерки по истории южных славян и русско – балканских связей в 50 – 70-е годы XIX в. – М., 1970. – С.209-2114; Никитин С.А. Южнославянские связи русской периодической печати 60-х годов XIX века // Ученые записки института славяноведения. – М., 1952. – Т. VI – С.100-101.
- 33 Славянский отдел // День. – 1862. – № 35 (1.09). – С. 15.
- 34 Там само С.15-17.
- 35 // Биржеве ведомости.– 1867 г;
- 36 // Русский. – 1867 р.№15-16, С.229, Никитин С. А. Славянские комитеты в России в 1858 – 1876 годах. – М., 1960. – С.187.
- 37 Никитин С. А. Очерки по истории южных славян и русско – балканских связей в 50 – 70-е годы XIX в. – М., 1970. – С.247.
- 38 Характер, итоги и результат первого славянского съезда // Голос.-1867.–№ 165(17.VI); Никитин С. А. Славянские комитеты в России в 1858 – 1876 годах. – М., 1960. – С.200-202.
- 39 Москва, 7 июля // Москва. – 1867. – № 77 (7.07);
- 40 Москва, 28 марта // Москва. – 1867. – № 69 (28.03);
- 41 Москва, 7 июля // Москва. – 1867. – № 77 (7.07);
- 42 Никитин С. А. Славянские комитеты в России в 1858 – 1876 годах. – М., 1960. – С.217-218.
- 43 // Московские ведомости. – 1867 р. №112.
- 44 3 ноября // Москва. – 1867. – № 170 (3.11);
- 45 Москва, 28 марта // Москва. – 1867. – № 69 (28.03);
- 46 Москва, 1 июля // Москва. – 1867. – № 72 (1. 07.).
- 47 Москва, 4 января // Москва. – 1867. – № 3 (4.01);
- 48 Москва, 19 января // Москва. – 1867. – № 15 (19.01);
- 49 Москва, 14 января // Москва. – 1867. - № 11 (14.01).;
- 50 Москва, 5 марта // Москва. – 1867. – № 51(5.03);
- 51 Славянский и иностранный отдел // Москва. – 1868. – 15.08;
- 52 Москва, 19 января // Москва. – 1867. – № 15 (19.01);

-
- 53 // Москва. – 1867 г.; № 6,25,27,34.
54 Москва, 5 февраля // Москва. – 1867. – № 29 (5.02).;
55 Москва, 14 июля // Москва. – 1867. – № 83 (14.07);
56 Славянский и иностранный отдел // Москва. – 1868. – 15.08;
57 Никитин С. А. Очерки по истории южных славян и русско – балканских связей в 50
– 70-е годы XIX в. – М., 1970. – С.228-229;
58 Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах. Т.7: Общеευропейская политика. Статьи разно-
го содержания. 1860-1886. - М., 1886. – С.89-90.
59 Никитин С. А. Очерки по истории южных славян и русско – балканских связей в 50
– 70-е годы XIX в. – М., 1970. – С.230
60 Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах. Т.7: Общеευропейская политика. Статьи разно-
го содержания. 1860-1886. - М., 1886. – С.83.
61 Цимбаев Н.И. И.С.Аксаков в общественной жизни пореформенной России. - М.,
1978. – С.217-218.
62 Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах. Т.7: Общеευропейская политика. Статьи разно-
го содержания. 1860-1886. - М., 1886. – С.730.
63 Троян С. Ідеологічні засади пангерманізму: антиросійська спрямованість німецьких
зовнішньополітичних концепцій др. пол. XIX – поч. XX ст. // Науковий вісник Чернівецького
університету: Збірник наукових праць. Вип.123-124. Історія. Політичні науки. Міжнародні
відносини. –Чернівці., 2002. – с.58-64.
64 Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах.Т.1: Славянский вопрос 1860-1886: Статьи из
«Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси». Речи в Славянском Комитете в 1876, 1877 и 1878. –
М., 1886. – С.215-217.
65 Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3 томах. - Т.1. - М., 1961.
– С.386;
66 Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах.Т.1: Славянский вопрос 1860-1886: Статьи из
«Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси». Речи в Славянском Комитете в 1876, 1877 и 1878. –
М., 1886. – С.215.
67 Цимбаев Н.И. И.С.Аксаков в общественной жизни пореформенной России. - М.,
1978. – С.234.
68 Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах.Т.1: Славянский вопрос 1860-1886: Статьи из
«Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси». Речи в Славянском Комитете в 1876, 1877 и 1878. –
М., 1886. – С.220-221.
69 Там само – С.236-251.
70 Там само – С.261.
71 Там само – С.249.
72 Там само – С.277.
73 Там само – С.271.
74 Цимбаев Н.И. И.С.Аксаков в общественной жизни пореформенной России. - М.,
1978. – С.237.
75 Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах.Т.1: Славянский вопрос 1860-1886: Статьи из
«Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси». Речи в Славянском Комитете в 1876, 1877 и 1878. –
М., 1886. – С.282.
76 Там само – С.297-308.
77 Там само.
78 Цимбаев Н.И. Речь И.С.Аксакова о Берлинском конгрессе и закрытие Московского
славянского общества. // Россия и восточный кризис 70-х годов XIX в. – М., 1981. – С.186-188.
79 Там само – С.191-192.
80 Дементьев А.Г., Пирожкова Т.Ф. И.С.Аксаков и его письма к родным 1844 -1849. //
Аксаков И.С. Письма к родным 1844 -1849. – М., 1988. – С.532.
81 Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах.Т.1: Славянский вопрос 1860-1886: Статьи из
«Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси». Речи в Славянском Комитете в 1876, 1877 и 1878. –
М., 1886. – С.331-335.
82 Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах Т.4: Общественные вопросы по церковным де-
лам. Свобода слова. Судебный вопрос. Общественное воспитание. 1860-1886. - М., 1886. –
С.339.
83 Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах.Т.1: Славянский вопрос 1860-1886: Статьи из
«Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси». Речи в Славянском Комитете в 1876, 1877 и 1878. –
М., 1886. – С.380.
84 Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах Т.5: Государственный и земский вопрос. Статьи
о некоторых исторических событиях. 1869-1886. Статьи из «Дня», «Москвы» и «Руси». М.,

---

1887. – С.661.

⁸⁵ Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах. Т.7: Общеввропейская политика. Статьи различного содержания. 1860-1886. - М., 1886. – С.363-371.

⁸⁶ Аксаков И.С. Сочинения. В 7 томах.Т.1: Славянский вопрос 1860-1886: Статьи из «Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси». Речи в Славянском Комитете в 1876, 1877 и 1878. – М., 1886. – С.680-681.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само – С.5-6.

⁸⁹ Там само – С.791.

⁹⁰ Дементьев А.Г., Пирожкова Т.Ф. И.С.Аксаков и его письма к родным 1844 -1849. // Аксаков И.С. Письма к родным 1844 -1849. – М., 1988. – С.513.

